

(Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1992). ppp. 84-90/

⁴⁰ ____, *Altered State of Consciousness in Philippine Religion, Phenomena and Their Interpretation*, (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1992), pp. 126-134

⁴¹ Ang Bahay Saliksikan ng Pilipinolohiyang Simulain ay maglulunsad ng pag-aaral sa Pagkataong Pilipino simula sa 3 Marso, 1993 hanggang sa katapusan ng taong dalawang libo, na may perspektibong tawid-kulturang pamamangka.

⁴² Zeus Salazar, *Ilang Batayan para sa Isang Sikolohiyang Pilipino, Sikolohiyang Pilipino, Teorya, Metodo, at Gamit*, Inedit ni Rogelia Pe-pua, (Lunsod: Quezon: Surian ng Sikolohiyang Pilipino, 1982), pp. 64-82

⁴³ Virgilio G. Enriquez, *Mga Batayan ng Sikolohiyang Pilipino sa Kultura at Kasaysayan, Sikolohiyang Pilipino, Teorya, Metodo, at Gamit*,

Ang Wikang Katutubo at ang Kamalayang Filipino*

Bienvenido Lumbera

Isang kundiman mula sa panahon ng Rebolusyong 1896 ang naghahandog sa ating pagtitipon ng kabalintunaanang nakalakip sa aking paksain ngayong hapon. Kung susuriin ang bawat salita sa awit na sisipiin, walang makapagsasabi na ang mga ito ay may pinupukaw na diwa ng paglaban. Pero ang katunayan ay tinawag itong “Kundiman ng Himagsikan,” hindi ng mga taong pinag-aralan ito matapos ang 1896 kundi ng mga mamamayan mismo na umangkin sa awit bilang awit ng kanilang kilusan. Ang tinutukoy ko ay akdang natitiyak kong pamilyar na sa marami, ang “Jocelynang Baliwag.”

*Pinopoong sinta niring kaluluwa,
Nakakawangis mo'y mabangong sampaga;
Dalisay sa linis, dakila sa ganda,
Matimyas na bukal ng madlang ligaya.*

*Edeng masanghayang kinaluluklukan
Ng galak at tuwang katamistamisan;
Hada kang maningning na ang matunghaya'y
Masamyong bulaklak agad sumisikal.*

Ganito ang literal na sinasabi ng unang dalawang taludturan ng awit: ikaw na mahal ko, katulad ka ng sampaga, malinis, maganda, bukal na ang daloy ay nagpapaligaya; paraiso kang tirahan ng galak at tuwa, hadang kapag nagsabog ng liwanag sa bulaklak ay agad nakapagpapahalimuyak.

Sinasabing isang dalagang nagngangalang Pepita Tiongson y Lara ng bayan ng Baliwag, Bulacan, ang pinag-ukulan ng kundiman. Paano kaya ito naging “kundiman

* Inilathala sa *Writing the Nation / Pag-akda ng Bansa*. Lunsod Quezon: University of the Philippines Press, 2000 pah. 96-104.

ng himagsikan?” Kung ang ating panghahawakan lamang ay ang literal na kahulugan ng mga salita, mahirap paniwalaan na may kinalaman ito kahit bahagya sa marahas na pagbangga ng mga Filipino noon sa kolonyal na paniniil ng mga Espanyol. Pero hindi inimbento lamang ng isang romantikong iskolar ang pagpapakahulugan na ang “Jocelynang Baliwag” ay awit ng mga rebolusyonaryo. Kailangan natin, samakatwid, na kapain ang himalang nagbigay sa awit sa isang dalaga ng kakayahang pumukaw sa paglaban ng mga Filipino noong panahon ng himagsikan.

Magsimula tayo sa isang katunayang tanggap na ngayon ng mga nagtiteorya tungkol sa malikhaing paggamit sa wika sa panitikan. Ang akdang pamapanitikan ay walang sariling kapangyarihang pumukaw sa kamalayan ng mambabasa o tagapakinig. “Walang sariling kapangyarihan.” Ibig sabihin, hindi likas sa salita ang kakayahang kumatok sa kamalayan ng isang tao upang mapalabas ang damdamin o kaisipang naroon lamang at naghihintay sa sugong salita. Ang salita ay isa lamang kumbinasyon ng mga tunog na walang katapat na damdamin o kaisipan sa kamalayan ng makaririnig. Sa maikling sabi wala sa salita ang himala.

Kung wala sa salita ang himala, ang manunulat ba ang may kapangyarihang pumukaw sa kamalayan? Siya ang namimili ng mga salita, kanya ang diwang naglalalag ng mga ugnayang nagbibigay sa mga salita ng kakayahang makapagpalabas ng damdamin o kaisipan sa kamalayan ng mambabasa o tagapakinig. Mula sa kanyang sariling kamalayan, hinahango ng manunulat ang mga danas na pinagdaanan niya at inangkin, at hinuhugisan niya ang mga ito hanggang maging mensaheng ipararating niya sa mambabasa at tagapakinig.

Balikan natin ang “Jocelynang Baliwag.” Nang buuin ng makata ang mga taludtod ng awit, sinadya ba niyang tawaging “sinta” o “Eden” o “bukal ng madlang ligaya” ang bayang Pilipinas? Bakit tila kinailangan pa niyang itago sa mga talinghaga ang kanyang mensahe?

Hindi pa rin natutugunan ng ating pagsusuri ang katanungang pinagsimulan natin. Kung wala sa salita ang kapangyarihan, saan ito mahahanap? Manunulat nga ang namithili ng mga salita, at manunulat din ang nagpapahiram ng laman ng kanyang kamalayan sa mga salita upang magkaroon ng kahulugan ang mga ito. Pero hindi pa rin natin natutukoy ang dahilan kung bakit nagkabisa ang isang tulang gaya ng “Jocelynang Baliwag” bilang kundimang pumukaw sa paghihimagsik ng mga mamamayan noon.

Kailangang isali natin ang publiko, ang *audience*, sa ating pag-uusisa. Madalas na isinasantabi ang publiko kapag pinag-uusapan ang likhang pampanitikan. May panahon sa kasaysayan ng kritisismo sa Kanluran na elitista ang nangibabaw na pananaw sa panitikan. Di umano, ang manunulat ang natatanging tao na may mahiwagang kakayahang bumuo ng tula, kuwento at anupamang akdang pampanitikan mula sa wala. Sang-ayon sa ganyang pagpapalagay, ang paglikha ng akda ay sa pagitan lamang ng awtor at ng mga salita. Sa ganitong paraan nakikilala ang kahusayan ng manlilikha.

Sa kabilang dako, sa ganyan ding paraan naisantabi ang madla. Itinuring itong sisidlang naghihintay lamang lagyan ng laman, mga taong nakaabang na datnan ng akda, na kanilang papupurihan at mamahalin kung sila ay tunay na karapat-dapat bigyang-kasiyahan ng alay ng awtor.

Sa kabutihang palad, iginigiit ng madla na sila ay buhay, may sariling pandama at pag-iisip at may kakayahang mamili kung alin ang akdang kanilang pahahalagahan. Maaaring ang kanilang pamimili ay hindi umaayon sa panlasa ng awtor at ng kanyang mga kaututang-dila, dahil may sarili silang pamantayan kung alin ang makabuluhan at makabubuti sa kanila. Ang mahalaga ay aktibo sila sa pakikipamuhay sa kanilang kapwa sa lipunan, at sa ganoong paraan yumayaman ang kanilang kamalayan bilang mga indibidwal. Ang kamalayang iyan ay may buhay na hiwalay sa awtor at akda, ngunit sa pagkakataong magtugma ang nakapaloob sa kamalayan at ang mga salita ng akda, may nagaganap na pagpukaw na nagiging sanhi ng pagkilos. Ang pagkapukaw na iyan ang himala na ating hinahanap.

Muli nating balikan ang “Jocelynang Baliwag.” Paano nito napukaw ang damdamin at diwang mapanghimagsik sa panahon ng Rebolusyong 1896? Alalahanin nating bago pa man nalikha ang awit, may naganap nang pagmumulat sa pamamagitan ng pagsisiwalat ng mga Katipunero hinggil sa paninikil ng mga Espanyol, ng paghingi ng mga Propagandista ng mga repormang makapagpapagaan sa paghahari ng mga prayle at opisyal, at ng marahas na pagtugon ng mga may-kapangyarihan tulad ng pagbitay, pagpapatapon o pagkabilanggo. Ang “pinopoong sinta” sa kundiman ay patungkol kay Pepita Tiongson, isang tiyak na taong bagamat bantog ang kagandahan sa bayan ng Baliwag ay nagiging isa na lamang sagisag habang naglipat-lipat ang awit sa iba-ibang tao at iba-ibang lugar. Subalit may iisang “sinta” ang maraming kasapi ng Katipunan at ang maraming mamamayang nakiisa sa kanilang simulain- iyan ay ang Inang Bayan, ang “mabangong sampaga,” ang “matimyas na bukal.” Habang naglalaho ang personalidad ng dalagang pinag-alayan ng tula, nagiging mabisang talinghaga ang “Edeng kinalululukan ng galak at tuwa” para sa bayang Pilipinas. At ang “hada[ng] maningning” na nagpapabukadkad sa mga bulaklak ay hindi na si Pepita kundi ang Inang Bayan.

Tunay, hindi natin maigigiit na ganyan mismo ang naging pagpapakahulugan ng mga nakarinig sa awit. Pero walang pasubaling maigigiit na sa kamalayan ng mga mamamayang nakarinig ng awit, may nakaimbak nang mga danas at diwang dulot ng mga kagipitan at kahirapang kanilang tiniis sa ilalim ng kalupitan ng mga prayle at sundalong Espanyol. Ang mga danas at diwang iyan ay di-sasalang nagpagitaw ng panghihinayang sa panahon bago dumating ang mga dayuhan at pag-asam sa malayang hinaharap. Ang mga ito ang laman ng kamalayang tumugon sa mga salita ng awit at sa mga talinghagang hinabi ng makata.

Samakatwid, ang “Jocelynang Baliwag” ay umigpaw mula sa pagiging papuri sa isang partikular na babae at naging hibik ng panghihinayang sa panahong “dalisyay sa linis” at “dakila sa ganda” ang bayang “pinopoong sinta.” Humulagpos ito mula sa pagiging awit ng pamimintuho at naging pagsasatinig ng pag-asang ang darating na panahon ay

kinabukasang puno ng “galak at tuwang katamistamisan.” Tunay, nangyari ang ganito dahil may mga salitang pinaglangkap-langkap at may makatang humango sa kanyang kamalayan ng mga damdamin at kaisipang nagbigay-anyo sa mga taludtod. Pero ang pinakasentral na katunayan ay ang ambag ng mga nakarinig sa “Jocelynang Baliwag” pagkat ang kamalayan nila ang nagpalaman sa awit ng mapanghimsik na damdamin at kaisipan bunga ng kanilang karanasan sa malupit na pamamalakad ng mga kolonyalista.

Hindi nag-iisa ang kaso ng “Jocelynang Baliwag.” Nauna pa rito ang naging pagyaman ng kahulugan ng *Florante at Laura* ni Balagtas. Sa unang hati ng siglo 19, nang sulatin ni Balagtas ang kanyang mahabang tula, naniniwala ako na hindi niya nilayon na sa pamamagitan ng kanyang sariling “cuadro historico,” tuligsain ang kolonyal na paghahari ng mga Espanyol. Mas kapani-paniwala na nilayon niyang ipamalay sa *mga kolonyalista* na kung siya man ay makatang indio, kaya niyang gumawa ng pasalaysay na tulang maihananay sa mga romance ng mga makatang Peninsular. Ang *Florante at Laura*, na kinilala ng prayleng si Padre Minguella bilang pinakamahusay sa mga awit ng mga indio na kanyang nabasa na, ay katibayan ng tagumpay ni Balagtas. Ang kanyang salaysay tungkol sa magkasintahang hinangad paghiwalayin ng isang mang-aagaw ng korona sa kaharian ng Albania ay tunay namang hindi ikahihiya kung itatabi sa mga romance na siyang karaniwang ginagawang batayan ng mga awit na Tagalog. Tigib ito ng madulang panaghoy ng pangunahing tauhan, maraming aral na pinalitaw ang mga pangyayaring isinalaysay, at lubhang kaakit-akit ang mga talinghagang bunga ng imahinasyon ng awtor.

Sa huling hati ng siglo, nang magsilitaw na ang mga ilustradong gaya nina Rizal at ng mga kasama niya sa Kilusang Propaganda, hindi na lamang itinuturing na isang mainam na awit ang tula ni Balagtas. Kung gugunitain nating ipinagkapuri ni Rizal ang mag-ari ng kopya ng *Florante at Laura* sa panahong naninirahan siya sa Europa, mahihiwatigan nating nag-iba na ang kahulugan ng awit. Para sa politikalisadong kamalayan ni Rizal, ang tula ng kanyang kababayan ay may pahiwatig ng pagtutol sa sistemang tinututulan din niya at ng kanyang mga kasamang ilustrado.

Paano kaya nangyari na ang isang tulang nag-ambisyong pantayan ang mga likha ng mga kolonyalista ay magtaglay ng kahulugang sumasanib sa mga paninindigan ng mga bumabaka sa lisyang pamamahala ng mga Espanyol sa Pilipinas? Tulad ng nasabi na tungkol sa “Jocelynang Baliwag,” may hiwalay na buhay ang orihinal na akda ni Balagtas, hiwalay sa kamalayan ng mga mamamayan ng Pilipinas sa panahong sumakabilang buhay na ang awtor.

Ang mga salita ni Balagtas na bumubuo sa salaysay ng *Florante at Laura* ay hindi nagbago gaano man karami ang taong nakarinig at nakabasa sa awit. Pero habang naglilipat-lipat sa iba-ibang tao at lugar ang tula, ang kamalayan ng mga Tagalog ay tinitigib ng pang-aagaw ng kabuhayan, pandarahas sa mga mangmang at mahina, panghuhuthot sa walang lakas tumutol, at pangungutya at panghahamak sa mga katutubo.

Sa paglipas ng mga taon, ang kamalayang tumatanggap sa mga salita ni Balagtas ay maagap na tumutugon sa daing ng nilinlang at inapi, sa pagngingitngit ng pinagkaitan ng

katarungan, sa pagsasakdal ng inagawan ng kapangyarihan, na bahagi ng isinasalaysay na mga kasawian sa buhay ng mga tauhang Florante, Aladin, Laura at Florida. Nagbago na ang kamalayan ng mga katutubo, at ang kahulugang nahahango sa mga pangyayari sa tula ni Balagtas ay umayon sa pagbabago ng kamalayan ng mga mamamayang sa panahon ng himagsikan ay tatawaging “mga anak ng bayan.” Ang *Florante at Laura* nina Rizal at Mabini ay hindi na ang *Florante at Laura* ni Balagtas.

Upang lalo pang maunawaan ang dayalekta ng akda at kamalayan, tumalon tayo mula sa kahapon tungo sa ating panahon. Ngayon, isang tula naman mula sa panahon ng kolonyalismong Amerikano ang ating suriin. Nakita na natin kung paanong nagkalaman ang makabayang adhikain ang isang tula ng pag-ibig, at nagawa nitong pukawin ang mapanghimsik na paglaban ng mga rebolusyonaryong bumangga sa kolonyal na paniniil ng mga Espanyol. Nakita na natin kung paano ang isang tulang sa simula’y pagsasalaysay lamang ng mga pakikipagsapalaran ng isang anak ng duke ay naging tulang naglalahad ng kasaysayan ng pagdurusa ng bayan sa ilalim ng mga prayle at militar ng Espanya.

Agosto 13, araw na binansagan ng mga Amerikanong “Occupation Day” upang ipagunita sa mga Filipino na sila’y kinubkob ng mga puwersa ni Admiral Dewey. Taong 1930, at ang batang makata-peryodistang si Amado V. Hernandez ay naglabas sa kanyang kolum ng isang tulang buong kalumbayang nagngingitngit na ang bayang Pilipinas ay “lukob ng dayong bandila.” Aniya:

*Lumuha ka, aking bayan: buong lungkot mong iluha
ang kawawang kapalaran ng lupain mong kawawa:
ang bandilang sagisag mo’y lukob ng dayong bandila,
pati wikang minana mo’y busabos ng ibang wika;
ganito ring araw noon nang agawan ka ng laya,
labintatlo ng Agosto nang saklutin ang Maynila.*

Sa panahong ang pamamahala ng mga Amerikano ay maluwag nang tinatanggap ng maraming Filipino, ang paggunita ni Hernandez sa pagbagsak ng Maynila sa kamay ng mga Amerikanong nagpapaniwala sa pamunuan ng Unang Republika na sila’y mga kaibigan ay muling pagpukaw sa diwa ng Rebolusyong 1896. Kung ano ang naging bisa ng isang tulang ito sa kamalayan ng mga lider na Filipinong nanunungkulan sa administrasyong kolonyal noong 1930 ay hindi na natin kayang alamin. Bilang kolonya ng mga Amerikano, ang Pilipinas ay dumaranas noon ng mga kaalwanang nagbigay ng ilusyong tunay na kapatid ng mga “brown brothers” ang mga puting mananakop. Sinalungat ng tula ni Hernandez ang umiiral na katiwasayan ng loob ng mga taong nakalimot na sa Republikang saglit lamang ang naging buhay. Aniya:

*Lumuha ka, habang sila ay palalong nagdiriwang,
sa libingan ng maliit, ang malaki’y may libangan;
katulad mo ay si Huh, naaliping bayad-utang,
katulad mo ay si Sisa, binaliw ng kahirapan;*

*walang lakas na magtanggol, walang tapang na lumaban,
tumatagho'y kung paslangin; tumatangis kung nakawan!*

Nagdaan ang panahon ng Komonwelt, dumating ang mga Hapon sa Pilipinas, nagbalik ang mga puwersa ni MacArthur at, di-naglaon, naganap ang di-umano'y "pagbibigay" ng kasarinlan ng mga Filipino. Natabunan ng iba pang tula ni Hernandez ang "Kung Tuyo Na ang Luha Mo, Aking Bayan." Natabunan din ang tula ng mga katha sa wikang Ingles ng mga manunulat ng administrasyong Quirino noong 1950, lalo na at kinulong siya sa akusasyong bahagi siya ng pag-aalsang Hukbalahap.

Pansamantalang nakalaya si Hernandez noong 1956, at naipalimbag niya ang kanyang mga tula sa ilalim ng pamagat na *Isang Dipang Langit* noong 1961. Kasama sa mga tula sa koleksiyon ang "Kung Tuyo Na ang Luha Mo, Aking Bayan." At sa panahong muling mababasa ang pagtutol ni Hernandez sa pagdiriwang ng "Occupation Day," nagsimulang mabuo ang isang kilusang makabayan, na pinamunuan ng mga kabataang mag-aaral. Aktibong nangalap ng mga kasapi ang Kabataang Makabayan (KM). Puspusan ang ginanap na pag-aaral ng mga estudyanteng buong siglang yumakap sa mga kaisipang pambansa-demokrasya. Sa mga pag-aaral ng mga kasapi ng KM, binalikan nila ang kasaysayan ng Pilipinas at binuhay ang mga anti-piyudal at anti-kolonyal na mga kaisipang nasa mga akda ng nakaraan. Dito nila natuklasan ang palabang tula ni Hernandez, na sinimulan na nilang tawaging "Ka Amado."

*Iluha mo ang sambuntong kasawiang nagtalakop
na sa iyo'y pampahirap, sa banyaga'y pampalusog:
ang lahat mong kayamana'y kamal-kamal na naubos,
ang lahat mong kalayaa'y sabay-sabay na naubos;
masdan mo ang iyong lupa, dayong hukbo'y nakatanod,
masdan mo ang iyong dagat, dayong bapor, nasa laot!*

Nasa kamalayan na ng kabataan ang mga kaisipan ni Claro M. Recto, na sa dekada 50 ay siyang mataginting na tinig na naglantad sa palasunod na patakarang panlabas ng gobyernong Filipino at humimok sa mga mamamayang itayo ang dangal ng Pilipinas sa pamamagitan ng paggigiit ng pagsasarili ng Republika. Nasa kamalayan na ng kabataan ang palalong pag-angkin ng mga pinunong Amerikano sa mga base nila sa Pilipinas bilang bahagi ng teritoryo ng Estados Unidos. Nasa kamalayan na rin ng kabataan ang pagbulusok ng ekonomiya ng bayan habang humahakot ng katakot-takot na tubo ang mga empresang dayuhan sa Pilipinas. Nasa tula ni Ka Amado ang mga salita at mga talinghaga na makapupukaw sa kamalayang mapanghimagisik ng kabataan.

*Lumuha ka kung sa puso ay nagmaliw na ang layon,
kung ang araw sa langit mo ay lagi nang dapithapon,
kung ang alon sa dagat mo ay ayaw nang magdaluyong,
kung ang bulkan sa dibdib mo ay hindi man umuungol,
kung wala nang maglalamay sa gabi ng pagbabangon,
lumuha ka nang lumuha't ang laya mo'y nakaburol.*

Ang "Jocelynang Baliwag" ay walang tuwirang pagtukoy sa paghihimagsik. Naging kundiman ito ng himagsikan dahil ang karanasan ng mga naglalayong humiwalay sa Espanya ay naroon na at naghihintay pukawin ng mga salita at talinghaga ng awit. Ang *Florante at Laura* ay tulang dumadakila sa mangingibig na nag-akalang pinagtaksilan siya ng kanyang minamahal. Naging kasaysayan ito ng paglaban ng mga katutubo sa mga dayuhang pinunong nagsamantala sa kamangmangan at kahinaan ng mga mamamayang niyurakan ng kolonyalismong Espanyol. Unang nalathala ang tula ni Ka Amado noong dekada 30, sa panahong pinahimbing ng kolonyal na pang-aakit ang kamalayang makabayan ng mga Filipino. Naging maapoy na tula ito ng paglaban sa imperyalismong Amerikano't katutubong piyudalismo nang ang mga kabataan ay bumalik sa kasaysayan at pinag-aralang bakahin ang mga katiwalian sa lipunang nakakabit pa rin sa kolonyalismong may bagong anyo ng mga Amerikano.

Pakinggan natin ang panawagan at hula ni Ka Amado sa huling taludturan ng kanyang tula:

*May araw ding ang luha mo'y masasaid, matutuyo,
may araw ding di na luha sa mata mong namumugto
ang dadaloy, kundi apoy, at apoy na kulay dugo,
samantalang ang dugo mo ay aserong kumukulo;
sisigaw kang buong giting sa liyab ng libong sulo
at ang lumang tanikala'y talagutin mo ng punlo!*

Panayam, Kongreso ng Wika ng Komisyon sa Wikang Filipino, Philippine Columbian, 14 Agosto 1997.